

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Divinity Faculty of Recep Tayyip Erdogan University

ISSN: 2147-0049 e-ISSN: 2147-2823

RTEUIFD, December 2017, 6 (12): (97-128)

**Ohri Çerçeve Anlaşması Sonrası Makedonya’da Etnik Ayrımcılık ve Kalıcı
Barışın Tesisinde Türkiye’nin Rolü**

After Ohrid Framework Agreement Ethnic Discrimination in Macedonia and
Turkey's Role in Permanent Peace Settlement

Mehmet Dalkılıç

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı

Professor, Istanbul University, Divinity Faculty,

Department of History of Islamic Sects

Istanbul/Turkey

dalkilic@istanbul.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-2920-6008

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 6 Ekim / October 2017

Kabul Tarihi / Accepted: 8 Aralık / December 2017

Yayın Tarihi / Published: 20 Aralık / December 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Cilt / Volume: 6

Sayı / Issue: 12

Sayfa / Pages: 97-128

Ohri Çerçeve Anlaşması Sonrası Makedonya'da Etnik Ayrımcılık ve Kalıcı Barışın Tesisinde Türkiye'nin Rolü

Öz: Bu makale, kısmen Makedonya'daki etnik barışı konu edinen bir anketteki (survey) Türklere/Müslümanlara uygulanan "etnik ayrımcılık alanları" ile ilgili soruya verilen cevaplara dayanmaktadır. Araştırmanın temel iki konusu bulunmaktadır: Bunlardan birincisi, 2001 Ohri Çerçeve Anlaşması (OÇA) sonrasında yapılan etnik ayrımcılık alanları, ikincisi ise Makedonya'da kalıcı barışın tesisinde Türkiye'nin rolü veya yapılması gerekenler. Makedonya'nın Osmanlı himayesinden ayrılması sonucu bölgede hâkimiyet kurma mücadelesi başlamıştır. Etnik gruplar vakit kaybetmeden ülkede sivil oluşumlar kurma girişimlerini arttırmışlar ve "Makedonya, Makedonlarındır" sloganıyla hareket eden gruplar ortaya çıkmıştır. Müslümanlar arasında buna tepki gecikmemiş ve özellikle Üsküp'te Çayır bölgesindeki duvarlarda "Çayır Makedonya değildir/Çair is not Macedonia" yazısı sıklıkla görülmeye başlamıştır. Bütün bunlar, Makedonya'da etnik ayrımcılık alanlarının gittikçe genişleyip derinleştiğini ve kalıcı barışın tesisinin her geçen gün daha büyük önem arz ettiğini gösteren hususlardan sadece bir kağıdır.

Anahtar Kelimeler: Makedonya, Etnik Barış, Etnik Ayrımcılık, Ohri Çerçeve Anlaşması, Makedonya Müslümanları, Türk, Yörük, Arnavut, Türkbaş/Torbeş.

After the Ohrid Framework Agreement Ethnic Discrimination in Macedonia and Turkey's Role in Permanent Peace Settlement

Abstract: This article is based on the answers to questions about ethnic discrimination in a survey on ethnic peace in Macedonia. The research has two main themes: The first of them is the areas of ethnic discrimination after the 2001 Ohrid Framework Agreement (OFA). The second one is what needs to be done in Macedonia on the issue of permanent ethnic peace settlement. After the Ottomans aforementioned ethnic groups intensified their efforts to found civil organizations without delay. Also, some groups with the slogan "Macedonia belongs to Macedonians" turned up in reaction to the above-mentioned condition. There was no delay in the reaction among Muslims, especially in Skopje, on the walls of the Çair region, "Çair is not Macedonia" was often seen. All this is only one aspect of Macedonia that shows that the areas of ethnic discrimination are becoming wider and deeper, and that permanent peacemaking is increasingly important. In this context, we will include recommendations or suggestions on the establishment of permanent ethnic peace in Macedonia.

Keywords: Macedonia, Ethnic Peace, Ethnic Discrimination, Ohrid Framework Agreement, Muslims of Macedonia, Turk, Yörük, Albanian, Turkbash.

دور تركيا في التمييز العرقي وإقامة السلام الدائم في مقدونيا بعد اتفاق أوهريد الإطاري 2001

المخلص: يستند هذا المقال جزئياً إلى إجابات على سؤال حول التمييز العرقي ضد المسلمين خلال دراسة استقصائية تناولت السلام القومي في مقدونيا. والبحث موضوعان أساسيان:

الأول مجالات التمييز العرقي بعد اتفاقية أوهريد الإطارية في عام 2001، والثاني دور الأتراك في إقامة سلام قومي دائم في مقدونيا. وقد ظهر صراع القوة والهيمنة في المنطقة بعد انفصال مقدونيا من الدولة العثمانية. وبادرت المجموعات الإثنية، على الفور، بإنشاء هياكل مدنية في البلد فظهرت مجموعات بشعار "مقدونيا للمقدونيين" فلم يتأخر الرد من المسلمين على ذلك لا سيما في أوسكوب تشارير بشعارات تتراءى على جدران تلك المنطقة "وتشارير لبست مقدونيا". وهذه كلها القليل مما يدل على أن مجالات التمييز القومي تتزايد وتشتد في مقدونيا وأن إقامة السلام الدائم أمر لا بد منه ولم يعد قبلاً للتأجيل.

الكلمات المفتاحية: سرية موتة، الروم، الإسلام، المسيحية.

GİRİŞ

Balkanlar, Avrupa'nın güneydoğusunda yer alan, sadece Türkiye'nin değil tüm dünyanın gündeminde olan önemli bir bölgedir. Oysa Balkanlara yönelik bilgilerimizle bilmemiz gerekenler arasında çok büyük farklar bulunmaktadır ve asıl bilinmesi gereken bu bilgiler çok daha önemlidir.¹ Bu yüzden makalenin konusu sadece Balkanlı Türkleri/Müslümanları değil Türkiye'yi çok yakından ilgilendirmekte hatta tüm Balkan ülkeleri ve Dünyayı alakadar etmektedir.

Belli bölgelerin emperyalist ülkelerin gündeminden hiç düşmediği görülmektedir. Bunlar arasında Kafkaslar, Ortadoğu ve Balkanlar en üst noktada yer almaktadırlar. Bu üç bölgeye bakıldığında belli özelliklerde birleştikleri derhal dikkatleri çekecektir. Öncelikle buraların Osmanlı'nın kadim medeniyet havzasında bulunduğu ve küçük bir çaba ile yeni medeniyette aktör rolü alabilecek kültürel geçmişe sahip olduğu belirtilmelidir. Bu yüzden söz konusu bölge ülkelerinde sıkıntı, savaş ve gözyaşı eksik olmamaktadır. Balkanlar farklı diller, dinler ve ırklar açısından eşine ender rastlanan bir mozaik yansıtmaktadır. Makedonya ise sanki Balkanların küçük bir numunesi gibidir. Bu yüzden tarih, "Makedonya'da barışın, Balkanlarda barış; Makedonya'da savaşın Balkanlarda hatta dünyada savaş" anlamına geldiğini ortaya koymuştur. İster ırk veya dil isterse din esas alınsın bölgenin kendi içinden tek başına bir gücün hâkimiyet kurması; huzur, sükûn ve istikrar sağlaması asla mümkün olmamıştır. Etnik, dini ve benzeri çatışmalar ancak bölge dışından bir gücün müdahil olmasıyla sonlandırılmış ve sükûn sağlanabilmiştir.²

Makedonya çok uzun bir süre Romalıların yönetiminde kaldıktan sonra IX. yüzyılın ilk yarısında, Slav istilası altına girmiştir. Ardından Bulgar'ın kontrolüne girmiştir. Bizans'ın Bulgar idaresine son vermesiyle 865-1057 yılları arasında Bizans İmparatorluğu hâkimiyetinde varlığını sürdürmüştür. 1230-1280 yılları arasında ise Sırp egemenliğinden sonra 1371-1889 yıllarında bölgenin kaderini Osmanlı hâkimiyeti tayin etmiştir. 1913 yılında ise Osmanlı hâkimiyeti dışında kalan Makedonya'nın kesin bir etnografik sınırını tespit etmek çok zor görünmektedir. Ancak Balkanların söz konusu bölgesi için Avrupa'da XIX. yüzyılın başında

¹ Mustafa İsen, *Din ve Gençlik*, (Türkiye Açısından Balkanlardaki Yeni Gelişmeler), (Ankara: 1998).

² Zekeriya Türkmen, "Makedonya Mes'alesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 61 (1989): 85-106.

Makedonya adı kullanılıyordu. Buna göre Makedonya, güneyde Ege Denizi ve Aliakmon Nehri; kuzeyde Şar Dağları, Karadağ, Kozyak Dağları, Osogov Dağları; doğuda Karasu Nehri ve batıda Korab, Jablanica, Mokra ve Pindos dağları ile çevrili bölgenin adıdır.³

Balkanlardaki konumu nedeniyle Makedonya tarih boyunca sadece bölgenin değil hemen bütün milletlerin dikkatini çekmiş ve önemini korumuştur. Zira Balkanlar, ulus ve din çeşitliliği bakımından oldukça zengindi. Makedonya'daki sosyo-kültürel hayat, siyasal ve politik nedenler kırılma noktasının en önemli nedenleri idi. Türkler, Yunanlılar, Bulgarlar, Rumenler (Ulah), Arnavutlar, Makedonlar, Sırp, Boşnaklar, Hırvatlar, Slovenler, Romanlar, Pomaklar, Torbeşler, Arnavutlar ve Macarlar ulusları; Hıristiyanlık, İslam ve Yahudilik ise dinleri temsil etmektedir.⁴

Günümüzde toplam 67.000 kilometrekare yüzölçümüne sahip bulunan Makedonya, iki milyonu aşkın bir nüfusa sahiptir ve başkenti Üsküp'tür.⁵ Balkanlardaki din temelli çatışmalar, daha çok Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında vuku bulmuştur.⁶ Balkanlar için söz konusu olan etnik ve dini grupların hemen hepsini Makedonya'da bulmak mümkündür. Ayrıca Avrupa'dan Asya'ya hatta Afrika'ya bir geçiş köprüsü durumunda olan Balkanlar, tarih boyunca tüm milletlerin ilgisini çekmiştir. Bu nedenle sürekli bir istila ve çatışma alanı olagelmıştır. Söz konusu çatışmalar sadece Balkan devletlerine özgü kalmamış, tüm dünyayı etkileyecek bir boyuta ulaşmıştır. Müslümanlık ile Hıristiyanlık, Katoliklik ile Ortodoksluk arasındaki mücadele, bölgede emelleri olan dünya ülkelerini yakından ilgilendirmiş ve sürüp giden çatışmalara neden olmuştur.⁷

³ Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2003), 33-34; Kaya Bayraktar, "Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)", *bilig*, Bahar 69 (2014): 1-28; Ömer Turan, "Makedonya'da Türk Varlığı Ve Kültürü", *bilig*, 3/Güz (1996): 21-32.

⁴ Halil Akman, *Paylaşılmasın Balkanlar*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006), 31; Turan, "Makedonya'da Türk Varlığı ve Kültürü" 3: 21-32.

⁵ Bölgenin coğrafi özellikleri için bk. Halil Kurt, "Balkan Ülkelerinde Nüfusun Etnik ve Dini Yapısı", *Uluslararası Balkan Sempozyumu*, İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2015, ss. 492-516; Halil Kurt, "Balkan Ülkelerinin Demografik Yapısı", *Yeni Türkiye Dergisi*, Rumeli Balkanlar Özel Sayısı, cilt 1, sayı 66, Mart-Haziran 2015, s. 972.

⁶ Gürbüz Bahadır, *Batı'dan Doğu'ya Uzanan Çizgide Balkanlar ve Türkler*, (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2002), 144.

⁷ Katerina Popova, Marko Hajdinjak, "Forced ethnic migrations on the Balkans: consequences and rebuilding of societies", *International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations*, (Sofia/Bulgaria:

Makedonya'nın Osmanlı egemenliğinden ayrılması sonucu bölgede Bulgarlar, Yunanlar ve Sırp lar hâkimiyet kurma çabasına girişmişler, bu doğrultuda ülkede sivil oluşumlar kurmaya başlamışlardır. Ancak bu duruma bir tepki olarak, "Makedonya, Makedonlarıdır" sloganıyla hareket eden ırkçı gruplar oluşmaya başlamıştır.⁸ Müslümanlar arasında buna tepki gecikmemiş ve çok geçmeden özellikle Üsküp'te Arnavut Müslümanların yaşadığı Çayır bölgesindeki duvarlarda "Çayır is not Macedonia" (Çayır Makedonya değildir) yazısı sıklıkla görülmeye başlamıştır. Bu durum **2001 Ohri Çerçeve Anlaşması**'ndan sonra Makedonya'da **etnik ayrımcılık** alanlarının gittikçe genişleyip derinleştiğini ve barışın tesisinin her geçen gün daha büyük önem arz ettiğini gösteren hususlardan sadece biridir.⁹

Osmanlılar'ın Balkanlardan dolayısıyla Makedonya'dan tamamen çekilmesi, I. Balkan Savaşı'yla olmuştur. 8 Ekim 1912'de Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı ile başlayan savaşa, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan da katılmıştır. Yunanistan ve Sırbistan, Makedonya'daki Türk birliklerine saldırmış, Bulgaristan da Doğu cephesinde Türklerle savaşmıştır. Sırp larla Manastır'da (Bitola) yapılan üç günlük savaşta, Türkler 17.000 şehit, Sırp lar 12.000 ölü verdikten sonra Osmanlı ordusu 18 Kasım'da silah bıraktığını açıklamıştır. 30.000 asker Makedonya-Arnavutluk sınırını oluşturan dağlara sığınmıştır.¹⁰

Balkan devletlerinin Osmanlı'dan kalan miras üzerinde anlaşamamaları sonucu, kendi aralarında mücadele etmeleri, II. Balkan Savaşı'nın başlamasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan çekilmek zorunda kalması sonucu, bölgede ortaya çıkan boşluk, Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan

2006); Güner Şabani, *2001 Makedonya Etnik Çatışması Ve Çözümü: Çerçeve Anlaşmasına Giden Süreç*, Tez, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2007), 55-94.

⁸ Hüseyin Bağcı, *Güvenlik Politikaları ve Risk Analizi Çerçevesinde Balkanlar*, (Ankara: Dış Politika Enstitüsü, 1998), 75; Turan, "Makedonya'da Türk Varlığı ve Kültürü" 3: 26.

⁹ Nazif Mandacı, *Makedonya Cumhuriyeti'nde Arnavut-Makedonya etnik çatışması ve Ohri süreci*, Doktora Tezi, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2003); Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), 153; Gül Pınar Erkem Gülboy, "Makedonya'da Arnavut-Makedon Çatışması ve Ohrid Anlaşması", *Türkiye-Makedonya İlişkileri*, (edit. A.Okay ve T.Babalı), (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2012), 101-116.

¹⁰ Yusuf Hamza, "1908-1912 Yılları Arasında Makedonya'da Kurulan Ayrımlık Örgütler ve Osmanlı, Balkan ve Doğu Federasyonu-Konfederasyonu Kurma İddiası", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 75, (2005): 47-65; İbrahim Artuç, *Balkan Savaşı*, (İstanbul: Kastaş Yayınları, 1988), 49-51; Abdülmecit Nureddin, *Osmanlı Sonrası Makedonya*, (Üsküp: MATUSTEB Yayınları, 2008), 33-34, 52; Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, 2003: 114.

tarafından, kendi çıkarları doğrultusunda doldurulmaya çalışıldı. Yunanistan ve Sırp, Bulgarların işgal ettiği Batı Trakya ve Makedonya topraklarından pay istemeleri, doğal olarak çatışmaya neden olmuştur. Sırbistan Makedonya'nın, Vardar Makedonya'sını, Yunanistan Ege Makedonya'sını elde etti. Romanya da, Dobruca'nın güney kesimini aldı. İttihat ve Terakki hükümeti bu fırsattan yararlandı ve Osmanlı ordusu Enver Bey'in önderliğinde Edirne şehrini geri aldı. Bükreş Antlaşması'na göre Edirne Osmanlı Devleti'ne kaldı.¹¹

Josip Broz Tito (ö. 1980) döneminde Yugoslavya; Bosna-Hersek, Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Karadağ ve Makedonya'dan oluşan altı cumhuriyetten, Sırp, Boşnak, Hırvat, Sloven ve Makedonların oluşturduğu beş milletten, üç farklı inançtan (Müslümanlar, Katolikler ve Ortodokslar) ve sekiz etnik gruptan (Türkler, Bulgarlar, Arnavutlar, Macarlar, Çekler, Romenler (Ulah), Ukraynalılar ve Romanlar) meydana gelmiştir.¹²

Bu dönemde, ülkenin geçmişinde yaşananlar, ırkçılığın yükselişine neden olmuş ve ırkçı güçlerin elini güçlendirmiştir. Ülkenin çeşitli bölgeleri arasındaki gelişmişlik farklılığı ve federal bütçeye katkıları, ırkçılığı besleyen bir başka faktör olmuştur. Ayrıca, bu süreçte uluslararası ilişkilerde yaşanan gelişmeler ve soğuk savaşın sona ermeye başlaması, Yugoslavya'nın dış politikadaki "anahtar rolü"nü ortadan kaldırmış, dağılma sürecini hızlandırmıştır.¹³

Yugoslavya'nın dağılmaya başlamasıyla birlikte (1990'lar) bölge ülkeleri kanlı savaşlar ve iç çatışmalara sürüklenmiştir. Ancak Makedonya, barışın sağlandığı nadir yerlerden biri olarak dikkatleri üzerine çekmiştir. Nitekim 1991 yılı sonbaharında herhangi bir savaş veya çatışma yaşanmadan bağımsızlığını kazanmıştır. Başlangıçta Türkler ve Arnavutlar başta olmak üzere tüm etnik grupların varlığını tanıyan ve anayasal güvence altına alan bir devlet yapısı inşa edilmiştir. Savaşların etkisiyle ortaya çıkan sayısız sorun, Makedonya'nın

¹¹ Hacısalihioğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, 416, Nureddin, *Osmanlı Sonrası Makedonya*, 53; Nesrin Kenar, *Yugoslavya Sorununun Ulusal ve Uluslararası Boyutu*, (Ankara: Palme Yayını, 2005), 99.

¹² Mesela bk. Keith Brown, *The Past in Question The Modern Macedonia and the Uncertainties of Nation*, (New Jersey: Princeton University Press, 2003); Duncan M. Perry, *The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements, 1893-1903*, (Duke: London University Press, 1995); Hugh Poulton, *Who Are The Macedonians?* Hurst&Company, (London: 1989).

¹³ Tahir Kodal, "Makedonya'nın Bağımsızlığını Kazanması ve Türkiye", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (Journal of Modern Turkish History Studies, XIV/29, 2014-Güz/Autumn): 377-396; Turan, "Makedonya'da Türk Varlığı ve Kültürü", 3: 26.

gündeminden nispeten uzak kalabilmiştir. Dünya devletlerinin gözünde Makedonya, anlaşmazlıklardan uzak, adeta korunmuş bir bölge durumundaydı.¹⁴

Ancak görünürdeki sükûnet uzun sürmemiştir. Başta Yunanistan ve Bulgaristan olmak üzere komşularının Makedonya üzerinde tarihi referanslara dayanarak hak iddia etmeleri ve 2000li yılların başında, Kosova olaylarının verdiği motivasyonla ülkedeki Arnavut asıllıların silahlı mücadeleye girişmesi, Makedonya'yı yeniden uluslararası kamuoyunun gündemine taşımıştır. Makedonya'nın 2001'de çıkan iç etnik savaştan sonra imzalanan "Ohri Çerçeve Anlaşması"nın yarattığı olumlu atmosfere rağmen, genelde Müslümanlar, özelde ise Arnavut ve Türk azınlık sorunu halen hassasiyetini korumaktadır.¹⁵ Burada hemen şunu belirtelim ki, Makedonya'nın bağımsızlığını ilan ettiği ilk günden itibaren Türkiye'nin bu ülkeye gösterdiği ilgi ve gerçekleştirdiği yardımlar ülkenin barış, istikrar ve sükûn sağlamasına büyük katkılar sağlamış ve sağlamaya da devam etmektedir.

Eski Yugoslavya Anayasası'nda Makedonlarla birlikte Türkler ve Arnavutlar da Makedonya'da kurucu unsur olarak kabul edilirken, yeni anayasada Makedonya'nın Makedonların devleti olduğu, diğer unsurların ise azınlık olduğu hükmü kabul edilmiştir. 1990 Şubat ayında, etnik felsefeye dayalı, Pan Makedon Harekâtı adıyla bir siyasal parti ve ardından Haziran ayında ırkçı eğilimleriyle dikkat çeken Makedonya Ulusal Birliği için Demokratik Parti kurulmuştur. Makedonya Devrimci Örgütü'nün uzantısı olan bu parti, Makedonların ilgisini daha çok çekmiştir.¹⁶

Bütün bunlar genelde Balkanlar, özelde ise Makedonya'daki etnik ve kültürel farklılığı açıkça ortaya koymaktadır. Makedonya'da etnik bakımdan

¹⁴ Violeta Petroska-Beska, Mirjana Najčevska, *Macedonia: understanding history, preventing future conflict*, (Purdue University: United States Institute of Peace, , 2004); Reyhan Rahman, *Makedonya'da Türk Azınlık ve Makedonya-Türkiye ilişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2012; Mandacı, *Makedonya Cumhuriyeti'nde Arnavut-Makedonya etnik çatışması ve Ohri süreci*, 2003; Turan, "Makedonya'da Türk Varlığı ve Kültürü", 3: 21-32.

¹⁵ Turan, "Makedonya'da Türk Varlığı Ve Kültürü", 3: 21-32; Gülboy, "Makedonya'da Arnavut-Makedon Çatışması Ve Ohrid Anlaşması", 2012: 101-116; Muzaffer Kutlay, "Makedonya: Bir Ülkenin Varlık Mücadelesi", <http://ekoavrasya.net/duyuru.aspx?did=91&Pid=10&Lang=TR>

¹⁶ Aldo Bumçi, *Macedonia and the Albanians: The Confines of Ethnic Politics*, (Albania: Albanian Institute for International Studies, 2001); Nureddin, *Osmanlı Sonrası Makedonya*, 77-80; Kodal, "Makedonya'nın Bağımsızlığını Kazanması ve Türkiye", 2014: 377-396.

Makedonlardan başka, Arnavut ve Türkler halkın omurgasını oluşturmaktadır. Söz konusu etnik ve kültürel unsurların yeni devlette insan hakları ve anayasa çerçevesinde etnik ayrımcılığa uğratıldıkları hemen her geçen gün gerek iç gerekse dış basın ve yayında giderek artan bir şekilde yer almaktadır. Özellikle nüfus sayımının sonuçlarının gizlenmesi ve sayımda Müslümanlar aleyhine hile yapılması hak mahrumiyetlerinin sınırlarını iyice genişletmektedir. Müslümanların ayrımcılık konusundaki şikayetleri bir taraftan yetkililer tarafından görmezlikten gelinirken diğer taraftan da konu bilimsel metotlarla açıklığa kavuşturulmayı beklemektedir. Bu nedenle günümüz Makedonya vatandaşı Müslümanlardan ankete iştirak eden 1469 kişinin tercihleri doğrultusunda; ayrımcılığa uğratıldıklarını düşündüğü alanların genişliği yüzde oranları ile ortaya çıkarma hedeflenmiştir. Araştırmamız özellikle Müslümanları oluşturan Arnavut, Türk, Torbeş/Türkbaş, Boşnak ve Roman etnik grupların ayrımcılığa uğradığı alanların tespitine yöneliktir. Ayrıca ayrımcılıkların önlenmesine yönelik öneriler ve yeri geldikçe Türkiye'nin Makedonya'da gerçekleştirdiği faaliyetlerin sosyal barışa katkısı söz konusu edilecektir.¹⁷

1. Makedonya'da En Çok Ayrımcılık Yapılan Alanlar

Makedonya'daki Müslümanların hangi alanlarda en çok ayrımcılığa uğradıklarını tespit etmek üzere birbirine bağlı sorular ankette yer almıştır. Bunlardan birisi deneklerin, Müslümanların en çok hangi alanlarda ayrımcılığa uğradığını düşündükleri ile ilgilidir. Bu soruya cevap olarak halkla yapılan uzun ve geniş ön görüşmeler sonucunda tespit edilen bir takım seçenekler sunulmuştur. Aşağıdaki tabloda (Tablo:1) ankete iştirak eden Makedonya vatandaşı hemen her Müslüman etnik gruptan 1469 kişinin verdiği cevapların frekans ve yüzde oranları görülmektedir. Soruda takım seçenekler sunulmakla birlikte açık uçludur. Bu seçenekler "Belediyelerde, Siyasette, Eğitimde, Resmi Kurumlarda, Dini Konularda, Devlet Desteklerinde, Her Alanda, Diğer" şeklinde sıralanmıştır. Söz konusu seçenekler Makedonya Müslümanları ile bir yıl boyunca yapılan yüz yüze görüşmeler ve yapılan araştırmalar sonucunda tespit edilmiştir.

¹⁷ Duncan M. Perry, "Destiny on Hold: Macedonia and the Dangers of Ethnic Discord," *Current History*, (Durham: 97:6, 17, 1998); Rahman, *Makedonya'da Türk Azınlık ve Makedonya-Türkiye ilişkileri*, 2012: 43-44; Şabani, *2001 Makedonya Etnik Çatışması Ve Çözümü: Çerçeve Anlaşmasına Giden Süreç*, 2007: 58, 84, 144; Judy Carter, George Irani ve Vamik D. Volkan, *Regional and Ethnic Conflicts: Perspectives from the Front Lines*, (London: Routledge, 2015).

Tablo 1: Günümüz Makedonya'sında Müslümanların <u>En Çok Ayrımcılığa Uğradıkları Alanlar</u> ile İlgili Frekans ve Yüzde Oranları						
			Tercih Sy.	Yüzde	Geçerli%	Kümülatif%
AYRIMCILIK ALANLARI	BELEDİYELERDE	Hayır	520	35,4	35,4	35,4
		Evet	949	64,6	64,6	100,0
	SİYASETTE	Hayır	464	31,6	31,6	31,6
		Evet	1005	68,4	68,4	100,0
	EĞİTİMDE	Hayır	490	33,4	33,4	33,4
		Evet	979	66,6	66,6	100,0
	RESMİ KURUMLARDA	Hayır	461	31,4	31,4	31,4
		Evet	1008	68,6	68,6	100,0
	DİNİ KONULARDA	Hayır	639	43,5	43,5	43,5
		Evet	830	56,5	56,5	100,0
	DEVLET DESTEKLERİNDE	Hayır	469	31,9	31,9	31,9
		Evet	1000	68,1	68,1	100,0
	DEVLET HASTANELERİNDE	Hayır	551	37,5	37,5	37,5
		Evet	918	62,5	62,5	100,0
	HER ALANDA	Hayır	702	47,8	47,8	47,8
		Evet	767	52,2	52,2	100,0
	DİĞER	Hayır	1428	97,2	97,2	97,2
		Evet	41	2,8	2,8	100,0
Toplam		1469	100,0	100,0		

Buna göre deneklerin en çok etnik ayrımcılık yapıldığını ifade ettikleri alanlar şöyledir:

1. Belediyelerde: Yukarıdaki tabloda (Tablo:1) bu soruya verilen cevapların frekansları ve yüzde oranları görülmektedir. Buna göre 1469 kişiden 949'u etnik ayrımcılığın en çok belediyelerde yapıldığını ifade etmiştir. Bu rakamın geçerli oranı yüzde 64,6'dır. Başka bir ifade ile Makedonya'daki Müslümanların büyük bir çoğunluğu belediyelerde ayrımcılık yapıldığını belirtmişlerdir. Bu oranın, Müslümanların yaşadığı sosyo-kültürel ortam göz önüne alındığında çok dengeli bir oran olduğu anlaşılacaktır. Bu, belediyelerde bir şekilde iş takibinde bulunabilecek orana denk düşmektedir. Müslüman nüfusun bir kısmı kırsalda yaşamakta ve belediyelerde işi ya çok az veya hiç bulunmamaktadır. Bunlar genelde kırsalda yaşayan başta Yörükler olmak üzere değişik Müslüman etnik gruplardan oluşmaktadır. Bunların genellikle belediyelerde resmi işleri çok az veya hiç bulunmamaktadır. Ayrıca Arnavutlardan bir kısmı demografik yapı bakımından çoğunlukta olduğu için Ohri Çerçeve Anlaşması gereği bazı bölgelerde

belediye yönetimi elindedir.¹⁸ Bu nedenle Arnavutların ayrımcılık yaşamadıklarını veya kendi yönetimleri dolayısıyla sorunları dillendirmediklerini düşündürmektedir. Şehirde yaşayan Müslümanlar esas alındığında, belediye hizmetlerinde çok büyük bir oranda etnik ayrımcılık yapıldığını, kahir ekseriyetinin ifade ettikleri anlaşılmaktadır.¹⁹

Tablo 2’de en çok belediyelerde ayrımcılığa uğradığını ifade edenlerin **cinsiyet** üzerine dağılımının frekans ve yüzde oranları görülmektedir. Buna göre 624 kadın denekten 408’i belediyelerde Müslümanlara ayrımcılık yapıldığını ifade etmiştir. Bunun genele oranla yüzdesi 27,8’dir. Ankete katılan 841 erkekten 541’i belediyelerde ayrımcılık yapıldığını ifade etmiştir. Bunun oranı ise yüzde 36,8’e tekabül etmektedir. Belediyelerde Müslümanlara ayrımcılık yapıldığını söyleyen iki cinsiyet grubunun toplamı 949 kişi olup yüzde oranı 64,6’dır. Buna göre günümüzde Makedonya vatandaşı Müslümanların cinsiyetlerin ortak görüşü olarak büyük bir çoğunluğunun **belediyelerde ayrımcılığa uğratıldıkları** söylenebilir.

Tablo 2: Müslümanların En Çok Hangi Alanlarda Ayrımcılığa Uğradığını Düşünüyorsunuz? Sorusuna “Belediyelerde” Diyenlerin “Cinsiyet” Üzerine Dağılım Tablosu					
			Müslümanların en çok hangi alanlarda ayrımcılığa uğradığını düşünüyorsunuz? (Belediyelerde)		Toplam
			Hayır	Evet	
Cinsiyet	Kadın	Tercih sayısı	216	408	624
		%	14,7%	27,8%	42,5%
	Erkek	Tercih sayısı	304	541	845
		%	20,7%	36,8%	57,5%
Toplam		Tercih sayısı	520	949	1469
		%	35,4%	64,6%	100,0%

2. Siyasette: Ekonomik ve siyasi anlamda henüz yapısal sorunları aşamamış durumda bulunan Makedonya’nın kültürel ve etnik bakımdan da kozmopolit bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Küçük bir ülke olmasına rağmen çok dilli, çok kültürlü, çok uluslu ve çok dinli bir yapıya sahip olan Makedonya’nın bu

¹⁸ Ohri Çerçeve Anlaşması, (Çev.) Anadolu Kalkınma Vakfının Katkılarıyla, Eğitim Kültür Ekoloji ve Dayanışma Derneği-Millennium, (Gostivar: İlko Basımevi, Eylül, 2001), 2-19. Aynı zamanda bk. Birlik, no: 5673, (Üsküp: 16 Ağustos, , 2001), 8. Birlik, no: 5691, (Üsküp: 27 Eylül, 2001), 8.

¹⁹ Rahman, *Makedonya’da Türk Azınlık ve Makedonya-Türkiye ilişkileri*, 2012: 150-153; Gülboy, "Makedonya’da Arnavut-Makedon Çatışması ve Ohrid Anlaşması", 2012:101-116.

farklılıkları, ülkede yaşanan gerginliklerin ana kaynağı olarak gösterilse de ana sorun ülkedeki etnik gruplardan her birinin yönetime tek başına sahip olma isteğidir. Yönetimi elinde bulunduranlar diğerlerinin haklarını görmezlikten gelmektedir. Diğer Balkan ülkelerine göre nispeten daha dar bir coğrafyada bu kadar çok etnik ve dini çeşitliliğin varlığı, ülke içindeki etnik grupların rekabetine ve egemenlik mücadelelerine sahne olmaktadır.²⁰

Yukarıdaki tabloya (Tablo:1) göre ankete katılan 1469 denekten, 1005 kişi, yani yüzde 68,4'ü **siyaset alanında** Müslümanlara ayrımcılık yapıldığını ifade etmiştir. Yine ankete iştirak edenlerden 400'den fazlasının Arnavut asıllı olduğu dikkate alınacak olursa, bu oranın gayet normal olduğu anlaşılacaktır. Ancak yine de siyaset alanı hemen her kesimin ilgi alanına girdiği için etnik ayrımcılık oranı daha yüksek çıkmıştır. Yaptığımız yüz yüze görüşmeler ve gözlemler neticesinde, bu alanda özellikle kırsalda yaşayan Yörükler, mevsimlik işçi pozisyonundaki Esmerlerin genellikle siyaset alanından uzak durduklarını tespit ettik. Bu ise anket sonuçlarına son derecede uygunluk göstermektedir. Nitekim söz konusu etnik gruplar, yasal hakları olmasına rağmen Makedonya'da siyaset alanında nüfuslarına oranla temsil edilmemektedir. Tarihten gelen ve baskılar neticesinde ortaya çıkan siyasetten uzak durma tavrı, özellikle kırsalda yaşayan Türkler arasında oldukça yaygındır. Zira Makedonya'da en ağır baskı, işkence ve zulme bu kesim maruz kalmıştır. Araştırma çerçevesinde kırsalda yaptığımız görüşmelerde şahit olduğumuz bir olay bu durumu en açık bir şekilde ortaya koymaktadır. İştih'te kırsalda yaşam mücadelesi veren birkaç hanelik bir mezraya uğramıştık. Bir gece sabaha kadar mezranın en yaşlı ev reisi ile Makedonya'daki Müslümanların özellikle de Türklerin içinde buldukları durumu, tarihi ve güncel sorunlarını konuştuk. Sabah mezrayı terk ederken bir bilge vasfı atfettiğim ev reisine son olarak "Makedonya hükümetinden veya yetkililerinden haberin var mı? Onlardan ne bekliyorsun? Yetkililerle aran nasıl?" şeklinde bir soru yöneltince, ilginç bir cevap vermişti: "Hocam! Benim hükümetten veya yetkililerden hiçbir beklentim yok. Ne benim devletten haberim var ne de devletin benden haberi var. Bana dokunmasın, benim haklarımı elimden almasın bu bana yeter" demişti. Özellikle

²⁰ Nedim Emin, "Makedonya Siyasetini Anlama Kılavuzu", SETA: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, http://file.setav.org/Files/Pdf/20141030171352_makedonya-siyasetini-anlama-kilavuzu-pdf.pdf

kırsaldaki Yörükler ve Roman Türkler kendi kaderlerine bile terk edilmemiş, onlara her türlü olumsuzluklar reva görülmüştür. Yapılan baskı ve yaşatılan mahrumiyetler, onları toplumdan koparmış ve kendi başlarının çaresine bakmaya mecbur bırakmıştır. Son yıllarda TİKA'nın dağınık durumda yaşayan söz konusu Türklerin mezralardan köylere taşınması konusundaki büyük gayretleri takdire şayandır. Boşalmış köylerdeki cami ve okullar tamir edilmek suretiyle Türklerin yerleşim merkezlerine taşınması özendirilmektedir. Böylelikle eğitim imkanı bulamayan Türk çocuklarının okullarla buluşması ve sosyo-kültürel çevre edinmesi hedeflenmektedir.

Ayrıca yaklaşık yüzde 30'luk bir kesimin siyasette etnik ayrımcılık olmadığına yönelik görüşleri, yüzde 24'lük Arnavut nüfusun yönetime ortak olması ve kırsalda yaşayanlarla örtüşmektedir. Dolayısıyla bu sonuçlar, Makedonya'da Müslümanların siyaset alanında aslında çok yüksek bir oranda etnik ayrımcılığa uğradıklarını düşündürmektedir. Arnavut ve Makedonlar arasında sürekli canlılığını koruyan **etnik rekabet**, Makedonya'da siyaseti belki de en fazla şekillendiren unsurlardan biridir. Çoğunluğu temsil iddiasında olan Makedonların siyasi elitinin ırkçı ve popülist söylemlere başvururken; Arnavutlar, Arnavutçanın resmi dil olarak kullanılması ve devlette **eşit temsil hakkı** için mücadele vermek zorunda kalmıştır. Ohri Çerçeve Anlaşması'nın imzalandığı 2001 yılından sonra bu hak arayışının, Arnavutları biraz daha milliyetçi bir söyleme yönelttiği de ifade edilmelidir.²¹

Balkanlarda etnik barışın sağlanması ve devamı için önemli bir husus göz ardı edilmemelidir. O da şudur: Makedonya Arnavutlarının Kosova ve Arnavutluk sınırlarına yakın yerlerde yoğun olarak yaşamaları, ülkedeki etnik gerilimlerin bölgesel tehlikeye dönüşmesine yol açma potansiyeli taşımaktadır. Bu çerçevede Makedonya'da etnik barışın, Balkanlarda barış, Makedonya'da etnik çatışmanın ise Balkanlarda etnik çatışma anlamına geldiğine dikkatler çekilmiştir.²²

Makedonya'da etnik çatışmanın Balkanları ne derecede ilgilendirdiğini bilen iç ve dış güçler ve dinamikler 2001'de ülkede yaşanan etnik çatışmaların ardından imzalanan Ohri Çerçeve Anlaşma'sı (OÇA) ile Makedonya'da etnik siyasetin

²¹ Turan, "Makedonya'da Türk Varlığı Ve Kültürü", 3: 21-32.

²² Mandacı, *Makedonya Cumhuriyeti'nde Arnavut-Makedonya etnik çatışması ve Ohri süreci*, 2003.

belirleyiciliğinin kaybetmesini beklemişlerdir.²³ Ancak imzalandığı tarihten beri sürekli tartışmalara konu olan anlaşmanın öngörülen oranları yakalayamadığı ve sürekli tartışmaya açık bir mesele olduğu ifade edilmektedir.²⁴ Anlaşmanın içinde barındırdığı eksiklikler hedeflenen oranlara ulaşılmamasında büyük rol oynamaktadır. Başka bir ifade ile anlaşmadaki eksiklikler, güçlü siyasi partilerce suiistimal edilmesine ve diğer azınlık halkların hak ettikleri seviyeye ulaşamamalarına neden olmaktadır. Fakat bunda, yönetimi elinde bulunduran Makedonların emperyalistlerle işbirliği halinde diğer Müslüman etnik gruplara karşı siyasi tavırları, yanlı tutumları ve çifte standartlarının beklenen aksine ülkede etnik grupların popülist ve ırkçı yaklaşımlarının artarak devam etmesinde büyük katkısı olmuştur. Makedon ırkçılığı, VMRO'nun 2006'dan sonra seçimleri kazanmasıyla birlikte daha da yükselmeye başlamıştır. Yönetimin uyguladığı ve özellikle Müslüman etnik grupları görmezlikten gelen politikaları çoğu zaman ülkede tepkilere neden olurken hükümetin söz konusu ırkçı tavırları bazen bölge ülkeleri ve AB tarafından da eleştirilmiştir.²⁵ Burada göz ardı edilmemesi gereken bir husus daha bulunmaktadır. O da şudur: Arnavut ırkçılığının yükselişe geçmesi, ilerleyen süreçte Müslüman etnik gruplar arasında büyük sıkıntılara neden olabilecek sorunlar ortaya çıkaracak görünüm arz etmektedir. Özellikle Türk karşıtı söylemlerin fitilini ateşleyerek ülkede yaşayan Türkleri çok zor durumda bırakacaktır -ki bu durum Makedon ve emperyalist dış güçlerin işini kolaylaştıracaktır.²⁶ Oysa meydana gelen olaylar, Makedonya'nın siyasi birliğinin veya devamının etnik grupların işbirliği ile doğru orantılı olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Bu yüzden Makedonya kamusunda kaliteli, eğitilmiş Türk gençlerinin ve ehil kişilerin çoğalması için Türkiye'ye ivedi görevler düşmektedir.

²³ Gülboy, "Makedonya'da Arnavut-Makedon Çatışması Ve Ohrid Anlaşması", 2012: 101-116.

²⁴ Mesela Türk milletvekili Hasani'nin Ohri Çerçeve Anlaşması'na dair yorumu için bk. <http://timebalkan.com>.

²⁵ Emin, "Makedonya Siyasetini Anlama Kılavuzu", SETA: 25-26; Rahman, *Makedonya'da Türk Azınlık ve Makedonya-Türkiye ilişkileri*, 2012: 150-153; Şabani, *2001 Makedonya Etnik Çatışması Ve Çözümü: Çerçeve Anlaşmasına Giden Süreç*, 2007: 58, 84, 144.

²⁶ Turan, "Makedonya'da Türk Varlığı ve Kültürü", 3: 26.

Tablo 3: Müslümanların En Çok Hangi Alanlarda Ayrımcılığa Uğradığını Düşünüyorsunuz? Sorusuna “Siyasette” Diyenlerin “Cinsiyet” Üzerine Dağılım Tablosu					
			Müslümanların en çok hangi alanlarda ayrımcılığa uğradığını düşünüyorsunuz? (Siyaset Alanında)		Toplam
			Hayır	Evet	
Cinsiyet	Kadın	Tercih sayısı	201	423	624
		%	13,7%	28,8%	42,5%
	Erkek	Tercih sayısı	263	582	845
		%	17,9%	39,6%	57,5%
Toplam		Tercih sayısı	464	1005	1469
		%	31,6%	68,4%	100,0%

Yukarıdaki tabloya (Tablo:3) göre ankete iştirak eden 624 kadın denekten 423’ü Makedonya’daki Müslümanların siyaset alanında ayrımcılığa uğradığını düşünmektedir. Bunun kadın denekler arasında oranı yüzde 28,8’dir. Ankete katılan 845 erkek denekten 582’si siyaset alanında ayrımcılık bulunduğunu ifade etmiştir ki alan içi oranı yüzde 39,6’dır. Bu verilere göre 1469 denekten 1005’i Makedonya’da Müslümanlara siyaset alanında ayrımcılık uygulandığını ifade etmiştir. Her iki gruptan ayrımcılık bulunduğunu kabul edenlerin yüzde oranı ise 68,4’tür. Buradaki veriler, deneklerin büyük bir çoğunluğunun Makedonya’daki Müslümanların siyaset alanında ayrımcılık bulunduğuna dair görüş beyan ettiklerini açıkça ortaya çıkarmaktadır.

3. Eğitimde: Yukarıdaki tabloya (Tablo:1) göre ankete iştirak eden 1469 kişiden toplam 979’u Makedonya’da eğitim alanında etnik ayrımcılık yapıldığını düşünmektedir. Bunun geçerli oranı yüzde 66,6’dır. Bu verilere göre büyük bir çoğunluk, Müslüman etnik grupların Makedonya’da ayrımcılığa uğratıldığını düşünmektedirler. Kendi dillerinde eğitim hakkı elde edemeyen veya Müslüman bölgelerde Makedonların yaşadığı yerlerdeki kadar modern okulların bulunmaması, onları ayrımcılık yapıldığı kanısına götürmüştür. Nitekim üç yıl boyunca yaptığımız gözlem ve yüz yüze görüşmeler bizi, Makedonya’daki Müslümanların günümüzde en büyük sorunlarından birinin, belki de birincisinin eğitim olduğu düşüncesine götürmüştür. Bağımsızlık sonrası her geçen gün, Makedonya’da özellikle Türk olduğunu söyleyen Esmerler, Romanlar ve Türkbaşlar başta olmak üzere Yörükler ve Türkler için eğitim çok daha sorunlu hale gelmiştir. Makedon vatandaşı Müslümanlar hem temel eğitim hem de yükseköğretimde büyük zorluklarla karşılaşmaktadır. Müslümanlardan özellikle tıp, hukuk ve benzeri alanlarda oldukça az sayıda öğrenci okuyabilme fırsatı elde edebilmektedir. Eğitimde bilinçli bir ayrımcılık yapılarak Müslümanlar, temel hak ve hizmet alanlarında Makedonlara muhtaç olmaya mecbur

birakılmıştır. Anlaşma ve anayasal haklara rağmen yapılan araştırma ve yüz yüze görüşmelerde bu durumun günümüzde de hala geçerliliğini koruduğu tespit edilmiştir. Müslümanların gerek sağlık gerekse hukuk alanında kendi sorunlarını çözebilecek eleman, neredeyse yok denecek kadar azdır. Oysa imkan verildiğinde okuyabilecek yetenek ve kabiliyette yüzlerce hatta binlerce genç bulunmaktadır. Bunun en açık örneği Türkiye bursuyla ülkemizde okuyan Makedonya vatandaşı Müslümanlardır.²⁷

Eğitim konusunda isteklerinin bir kısmını elde eden Arnavutlar bir kenara bırakılacak olursa -ki Makedonya resmi makamlarınca Arnavut üniversitelerine de hâlâ denklik verilmemiştir- bütün Müslüman etnik grupların en önemli sorunlarından biri belki de birincisi eğitimidir.²⁸ Yaşadıkları bölgelerde istekli olmalarına rağmen Müslüman okullarına izin verilmemesi veya resmi makamlarca okul ve sınıf açma konusunda bilinçli zorluklar çıkarılması, Müslümanları eğitim konusunda çaresiz bırakmaktadır. Gelir durumlarının kısıtlı olması Müslümanlara uzaklarda bulunan ve Türkçe eğitim yapan okullara devam imkanı vermemektedir. Yine Türkçe eğitim alma konusunda müracaat etmelerine rağmen resmi olarak Müslümanların Türk, Torbeş, Boşnak ve Romanların ayrı ayrı etnik grup sayılmaları okul veya sınıf açılmasını engellemiştir. Yetkilerin daha başka birçok siyasi oyun ve kurnazlıkları neticesinde günümüzde Müslümanların çocukları Hıristiyan okullarına gitmek zorunda kalmaktadırlar. Ne yazık ki bu okullarda eğitim almak zorunda kalanlar, başta ayrımcılık olmak üzere değişik sebeplerle eğitimlerini ya kesintiye uğratmakta veya yükseköğretime devam edecek iyi bir not ve eğitim alamamaktadır.

Eğitim konusunda Türkler için ayrı bir soruna daha dikkatler çekilmelidir. O da şudur: Anayasal bir zorunluluk olarak yaşadığı merkezde yüzde 20'lik bir nüfusa sahip olamayanlar kendilerine ait bir eğitim kurumu açamamaktadırlar. Yaşam bölgesinde yeterli çoğunluğu sağlayamayan Türklerin bir kısmı, Müslüman olduğunu düşünerek çocuklarını Arnavut okullarına göndermektedirler. Bu şekilde eğitim almak durumunda kalanlardan özellikle Türkler, Türkbaşlar ve Boşnaklar, Makedonlaştırma propagandasından kurtulmakla birlikte başka ama önemli bir zorlukla daha karşılaşmaktadırlar. O da şudur: Son zamanlarda yükselen Arnavut ırkçılığı nedeniyle Arnavut okullarına devam eden bütün diğer etnik gruplara mensup öğrencileri

²⁷ Turan, "Makedonya'da Türk Varlığı Ve Kültürü", 3: 21-32; Rapor, *A Threat to "Stability", Human Rights Violations in Macedonia*, Human Rights Watmhc7, (Helsinki, 1996): 54-55.

²⁸ Turan, "Makedonya'da Türk Varlığı ve Kültürü", 3: 26.

Arnavutlaştırma gayreti içine girmişlerdir. Alanda yaptığımız yüz yüze görüşmelerde bu durum Türkler, Torbeşler ve diğer Müslüman etnik gruplar tarafından sıklıkla dile getirilmiş ve bu konuda kendilerine yardımcı olunmasını istemişlerdir.²⁹

Nitekim Makedonya meclisinde ilköğretim, lise ve öğretmenler yasası kapsamında muhalefetin sunduğu ekstern sınavlarının kaldırılması yönündeki yasa değişikliği önerisi tartışılırken, eğitimde Türklere yapılan ayrımcılık gündeme gelmiştir. Naydenovska'nın konuşmasına cevap hakkı alan muhalefet kanadındaki Türk Milletvekili Enes İbrahim, iktidarın eğitim alanında yaptığı çalışmaların Türkçe eğitim için geçerli olmadığını söylemiştir. İbrahim konuşmasının devamında Müslümanlara/Türklere eğitimde yapılan ayrımcılığı şöyle ifade etmiştir:

"Programınızda bahsettiğiniz noktalardan biri ücretsiz ders kitaplarıydı. Hangi ücretsiz kitaplar? Makedonya'da ana dilde eğitimin nasıl yürüdüğünü biliyor musunuz? Yıllardır Türkçe kitapların olmadığını farkında mısınız? Bunların farkında olmadan ücretsiz kitap dağıttığınızı söylüyorsunuz. Kitapların bir bölümü halen tercüme edilmemiş. Diğer bir bölümü ise çok kötü biçimde tercüme edilmiştir. Zorunlu lise eğitiminden bahsediyorsunuz fakat Makedonya'da her belediyede lise eğitiminin olmadığını farkında değilsiniz. Ücretsiz ulaşım sağladığınızı söylediniz. Karbintsi Belediyesi'nde öğrenciler okula gitmek için her gün yaklaşık 40 kilometre yol kat ediyorlar. Yol masrafları karşılanmıyor. Her öğrenciye bilgisayar projesinin de başarılı olduğunu iddia ediyorsunuz fakat Doğu Makedonya'daki bazı okulların hala pencereleri bile yok. Batı Makedonya'daki bazı okullarda ise elektrik yok. Ne bilgisayarları? Bilgisayar konusunda da Türklere ayrımcılık yapıyorsunuz. Üzülerek ifade ediyorum ki Makedonya'da her öğrenci ve her öğretmen eşit şartlara sahip değil.³⁰"

Makedonya'da Müslüman/Türk öğretmen azlığı göz ardı edilmeksizin günümüzde TİKA'nın eğitime yaptığı katkılardan övgüyle söz edilmelidir. Ancak bu kuruluşun yardım ve destekleri ile Müslüman çocukları, bir kısmı orta dereceli okullarda eğitim alma imkanı yakalayabilmiştir. Son yıllarda Makedonyalı Müslümanlar Türk siyaset, ticaret ve bilim adamlarının katkılarıyla yüksek öğretimde her geçen gün daha fazla imkan bulmaya başlamıştır. Makedonyalı öğrenciler Türkiye bursları ile Türkiye'de, Uluslararası Balkan Üniversitesi ile kendi ülkelerinde yüksek öğrenim görme imkanına kavuşmuştur. Bu çerçevede söz konusu üniversitenin kurucu iradesinin, siyasi ve bilimsel destekçilerinin, başarılı bir şekilde bugünlere

²⁹ Turan, "Makedonya'da Türk Varlığı ve Kültürü", 3: 21-32; *Rapor*, 1996: 54-55.

³⁰ İbrahim, "Eğitimde de Türklere Ayrımcılık Yapılıyor", <http://www.yenibalkan.com/siyaset/ibrahim-egitimde-de-turklere-ayrimcilik-yapiliyor-h4636.html>.

getirilmesinde emeği geçen idareci ve çalışanlarının büyük bir eksikliği gidermek suretiyle çok önemli bir iş yaptığını ifade etmek gerekmektedir. Zorunlu harici sınavların da kaldırılmasıyla Makedonyalı Müslümanlar, özellikle de Türkler, Türkbaşlar, Boşnaklar ve Esmerler için yüksek öğretimde yeni döneme girildiğini söylemek mümkündür.

Makedonya’da bütünleşmiş eğitim modelinin yürürlüğe girmesinin üstünden altı yıl geçmesine rağmen, okullardaki uygulamalarda görülen ayrımcılıklar tehlikeli boyutlara ulaşmıştır. Nitekim konuyla ilgili birçok uzman ve yetkili, yüksek bir sesle bütünleşmiş eğitim modelinin kabul edilmesinden bu yana çok etnik yapıli okullarda fayda sağlanamadığını, bu nedenle ayrımcılığın her geçen gün artarak devam ettiğini açıklamışlardır. Bu çerçevede çok kültürlülük platformuna dâhil olan öğretmenler çok acil önlem alınmasını istemektedirler. **Entegre Eğitim Projesi**’nin amacı, çok etnikli okullarda önyargıların aşılması ve entegre eğitime geçilmesiydi.³¹ Ancak özellikle liselerde ayrımcılık eskisinden daha belirgin bir şekilde ön plana çıkmıştır. Entegrasyon, asimilasyona dönüştürülmek istenmektedir. Bu nedenle söz konusu projenin başarıya ulaşması yönetici ve ilgili kurumların ortak bir uzlaşma çalışmasına bağlıdır.

		Müslümanların en çok hangi alanlarda ayrımcılığa uğradığını düşünüyorsunuz? (Eğitim Alanında)		Toplam	
		Hayır	Evet		
Cinsiyet	Kadın	Tercih sayısı	193	431	624
		%	13,1%	29,3%	42,5%
Cinsiyet	Erkek	Tercih sayısı	297	548	845
		%	20,2%	37,3%	57,5%
Toplam		Tercih sayısı	490	979	1469
		%	33,4%	66,6%	100,0%

Tablo 4’e göre ankete katılan 624 kadın denekten 431’i (%29,3) Makedonya’daki Müslümanların eğitim alanında ayrımcılığa uğradığını belirtmişlerdir. 845 erkek denekten ise 548’i (%37,3) eğitim alanında ayrımcılığa uğradıklarını belirtmişlerdir. Buna göre ayrımcılık yapıldığının belirtenlerin toplamı 979 kişi olup oranı yüzde 66,6’dır. Bu veriler, gerek erkek gerekse kadın

³¹ “Üsküp’te “Entegre Eğitim için Eğitim Merkezi” Açıldı”,

<http://www.yenibalkan.com/makedonya/uskupte-entegre-egitim-icin-egitim-merkezi-acildi-h133.html>;

<http://www.nmie.org>.

deneklerin hatırı sayılır bir çoğunluğunun Makedonya’da Müslümanların eğitim alanında ayrımcılığa uğradığını ifade ettiklerini açıkça ortaya koymaktadır.

4. Resmi Kurumlarda: Yukarıdaki tablo 1’e göre ankete iştirak eden 1469 denekten 1008’i resmi kurumlarda etnik ayrımcılık yapıldığını ifade etmiştir. Buna göre etnik ayrımcılık yapılan alanlar arasında en çok şikayet konusu edilen resmi kurumlardır. Bu rakam yüzde 68,6’ya tekabül etmektedir. Bu durum, ayrımcılık yapıldığı belirtilen diğer alanlardaki oranlarla uygunluk göstermektedir. Ayrımcılık bulunmadığını ifade eden yüzde 31,4’lük bir kesim aslında ya resmi kurumlarla ilişkisi bulunmayan hanımlardan veya Arnavutların yönetimde olduğu bölgelerde yaşayanlardan oluşmaktadır. Bu nedenle aslında Müslüman etnik gruplar çoğu zaman resmi kurumlarda ayrımcılıkla karşılaşmaktadırlar.

Tablo 5: Müslümanların En Çok Hangi Alanlarda Ayrımcılığa Uğradığını Düşünüyorsunuz? Sorusuna “Resmi Kurumlarda” Diyenlerin “Cinsiyet” Üzerine Dağılım Tablosu					
		Müslümanların en çok hangi alanlarda ayrımcılığa uğradığını düşünüyorsunuz? (Resmi Kurumlarda)		Toplam	
		Hayır	Evet		
Cinsiyet	Kadın	Tercih sayısı	197	427	624
		%	13,4%	29,1%	42,5%
	Erkek	Tercih sayısı	264	581	845
		%	18,0%	39,6%	57,5%
Toplam		Tercih sayısı	461	1008	1469
		%	31,4%	68,6%	100,0%

Yukarıdaki tabloda (Tablo:5) **resmi kurumlarda** ayrımcılığa uğradığını ifade edenlerin **cinsiyet** üzerine dağılımı görülmektedir. Buna göre ankete katılan 624 kadın denekten 427’si (%29,1), 845 erkek denekten ise 581’i (%39,6) Makedonya Müslümanlarının resmi kurumlarda ayrımcılığa uğradığını belirtmiştir. Buna göre toplam 1469 kişiden 1008’i resmi kurumlardan ayrımcılık yapıldığını ifade etmiştir. Bunun genele oranı yüzde 68,6’ya tekabül etmektedir. Söz konusu veriler Müslümanların ekseriyetinin resmi kurumlarda ayrımcılığa uğratıldığını ortaya koymaktadır.

5. Dini Konularda: Tablo 1’e göre Makedonya’da en çok ayrımcılık yapılan alanlardan biri de **din alanı**dır. Buna göre 1469 denekten 830’u (%56,5) dini konularda ayrımcılık yapıldığını düşünmektedir. Makedonya’da komünist yönetimin çökmesinden sonra bütün etnik grupların dinlerine saygı duyulacağına dair kanun ve düzenlemeler yapılmasına rağmen Müslümanların kendi mabetlerini tamir etmelerine bile izin verilmesinde zorluklar çıkartılmaktadır. Oysa Hıristiyanların yaşadığı bölgelerde eski kiliselerin restorasyonu yanında yeni

kiliseler hızla yapılmaktadır. Hatta tarihi Üsküp kalesinin içine yeni bir kilise yapılma girişimi hâlâ sürdürülmektedir. 2015 yılında Üsküp Kalesi içerisindeki kaçak yapılmak istenen kiliseyi yerinde görmek ve incelemek istedik. Ancak kaçak yapı etrafındaki görevliler içeri girmenin yasak olduğunu söyleyerek buna izin veremeyeceklerini ifade ettiler. Söz konusu inşaatın içerisi etrafı görünmeyecek şekilde brandalarla çevrilmişti. Müslümanların itirazları ve protestoları neticesinde kilise inşaatı durdurulmuş gibi görünmekte idi. Ancak etrafındaki hareketlilikten az da olsa inşaatın devam ettiğini tahmin etmek çok da zor değildi. Öte yandan başta Üsküp olmak üzere ülkenin hemen her yerine Haç sembolleri dikilmiştir. Buna karşılık Osmanlıdan kalan birçok eser ve cami Müslümanlara devredilmeyi beklemektedir. Bütün bu yapılaşmalar Hıristiyanlar lehine devlet tarafından yürütülürken, Müslümanların kendi imkanları ile mabetlerini yenilemeleri konusunda zorluklar çıkartılmaktadır.³² Bunlardan birinin de Usturumca'da yaşanmakta olduğunu çalışmalarımız esnasında gözlemledik. Merkezdeki Osmanlı'dan kalan tarihi caminin etrafı yüksek binalarla çevrilmiş, her geçen gün cami duvarları ve minaresi yıpratılmak suretiyle yok edilmektedir. 2015 yılı itibarıyla yüksek bir tepeden bakıldığında cami ve minaresi açıkça görülmektedir.

Tablo 6: Müslümanların En Çok Hangi Alanlarda Ayrımcılığa Uğradığını Düşünüyorsunuz? Sorusuna "Dini Konularda" Diyenlerin "Cinsiyet" Üzerine Dağılım Tablosu					
			Müslümanların en çok hangi alanlarda ayrımcılığa uğradığını düşünüyorsunuz? (Dini Konularda)		Toplam
			Hayır	Evet	
Cinsiyet	Kadın	Tercih sayısı	266	358	624
		%	18,1%	24,4%	42,5%
	Erkek	Tercih sayısı	373	472	845
		%	25,4%	32,1%	57,5%
Toplam		Tercih sayısı	639	830	1469
		%	43,5%	56,5%	100,0%

Tablo 6'ya göre toplam 624 kadın denekten 358'i (%24,4), 845 erkek denekten ise 472'si (%32,1) Makedonya'da Müslümanlara dini konularda ayrımcılık yapıldığını ifade etmişlerdir. Kadın-erkek toplam 830 denek dini konularda ayrımcılık bulunduğunu açıklamıştır -ki bunun genele oranı yüzde 56,5'tir. Alan içi diğer seçeneklere göre daha düşük bir orana sahip olması dini konularda ayrımcılığın daha az olduğu anlamına gelmemektedir. Aslında en çok ayrımcılık

³² Turan, "Makedonya'da Türk Varlığı ve Kültürü", 3: 28-30.

yapılan alanların başında gelmekle birlikte oran ankette düşük çıkmıştır. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Bunlardan biri Müslümanların uzun süre sosyalist yönetimlerin baskısı altında dinden uzaklaşmasıdır. İkincisi çağın materyalist eğitim ve dünya görüşünden etkilenen Müslümanlar dini hassasiyetlerini zamanla kaybetmişlerdir. Bu nedenle söz konusu alanla ilgilenmemekte veya bu alandaki ayrımcılığı toplumun bir kısmı önemsememektedir. Üçüncüsü ise halkın en azından bir kısmı bu konudaki görüşlerini açıklamaktan çekinmektedir. Bu davranışa iten tarihi ve güncel birçok neden bulunmaktadır. Bunun bariz örneklerini yüz yüze görüşmelerimizde ve mülakatlarımızda açık bir şekilde gördük. Hemen her Müslüman, Hıristiyanlara tanınan özgürlüklerin Müslümanlara tanınmadığından şikayet etmiştir. Hatta Müslümanlara ait bir kısım tarihi mekanlar devlet tarafından kullanılmakta, Müslümanlara verilmemektedir.³³

6. Devlet Desteklerinde: Makedonya Müslümanlarının büyük bir kısmı kırsal kesimde yaşamaktadır. Bunların geçim kaynakları tarım ve hayvancılıktır. Bu nedenle devlet desteklerine şiddetle ihtiyaç duymaktadırlar. Ancak yaptığımız yüz yüze görüşmelerde ve araştırmalarımızda kırsal kesimde yaşayan Müslümanlar özellikle de Yörükler ve Türkler gerek tarım gerekse hayvancılık sektöründe devletten destek alamamaktadırlar.

Yukarıdaki tabloya (Tablo:1) göre en çok ayrımcılık yapılan alanlardan birinin de devlet desteklerinde olduğu ifade edilmiştir. Ankete katılan 1469 kişiden 1000 katılımcı devlet desteklerinde ayrımcılık yapıldığını belirtmişlerdir. Buna göre ankete iştirak edenlerin yüzde 68,1'i en çok ayrımcılık yapılan alanlardan birinin de devlet desteklerinde olduğunu ifade etmişlerdir. Müslümanların genellikle gelir seviyelerinin düşük ve orta seviyede olduğu düşünülecek olursa, devlet desteklerine ihtiyaç duydukları kolaylıkla kabul edilecektir. Özellikle kırsalda yaşayan, hayvancılık ve çiftçilikle uğraşan Müslümanlar şiddetle devlet desteklerine ihtiyaç duymaktadırlar. Ancak gerek üretim esnasında gerekse üretilen malların pazarlanması esnasında devlet desteklerinden yeterince yararlanamamaktadırlar.

³³ Sabrina P. Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962 Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962-oslavia, 1962-1991*, (Bloomington: Indiana University Press, 1992), 185.

Tablo 7: Müslümanların En Çok Hangi Alanlarda Ayrımcılığa Uğradığını Düşünüyorsunuz? Sorusuna "Devlet Desteklerinde" Diyenlerin "Cinsiyet" Üzerine Dağılım Tablosu					
			Müslümanların en çok hangi alanlarda ayrımcılığa uğradığını düşünüyorsunuz? (Devlet desteklerinde)		Toplam
			Hayır	Evet	
Cinsiyet	Kadın	Tercih sayısı	202	422	624
		%	13,8%	28,7%	42,5%
	Erkek	Tercih sayısı	267	578	845
		%	18,2%	39,3%	57,5%
Toplam		Tercih sayısı	469	1000	1469
		%	31,9%	68,1%	100,0%

Makedonya vatandaşı Müslümanların hemen her alanda devlet desteklerinde eşit muameleye tabi tutulmadığı sıkça dile getirilmektedir. Gerek esnaf gerekse çiftçilerin devlet desteklerinden yararlanamaması, Müslümanları olumsuz yönde etkilemektedir. Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki ekonomik denge her geçen gün Müslümanların aleyhine bozulmakta, kötüleşmektedir. Bu bağlamda 624 denekten 422'si (28,7), 845 erkek denekten ise 578'i (%39,3) Makedonya'da Müslümanlara devlet destekleri konusunda ayrımcılık yapıldığını belirtmiştir. Toplam 1469 kişiden 1000'i bu alanda ayrımcılık bulunduğunu açıklamıştır -ki bu sayının genele oranı yüzde 68,1'dir. Bu veriler Makedonya Müslümanlarının büyük bir çoğunluğunun devlet destekleri konusunda ayrımcılığa uğratıldıklarını ortaya çıkarmaktadır. Son yıllarda Türkiye'nin Balkanlarda banka şubeleri kurmak suretiyle soruna çözüm bulmaya çalışması takdire değerdir. Ancak banka çalışanlarının veya yöneticilerinin çoğunun Makedon olması bu başarıyı gölgelemektedir. Türkçe'nin yanında ülkenin resmi dilini de üstün bir performansla konuşabilen, hemen her alanda yetişmiş elemanlara ihtiyaç bulunmaktadır. Başta YÖK, YTB ve STK'lar olmak üzere Türkiye kaynaklı bütün kurum ve kuruluşların Balkanlı öğrenciler için burs ve barınma ihtiyaçlarını karşılama hususunda imkanlarını seferber ettiği belirtilmelidir.

7. Devlet Hastanelerinde: Sağlık hususu dünyanın her yerinde ve her bir insan için hayati önem arz etmektedir. Avrupa'nın ortası sayılan bir ülkede, Müslümanlar sağlık hizmetlerinde önemli ayrımcılıkla karşılaşmaktadırlar. Bunun birçok nedeni vardır. Özellikle eğitimde bilinçli bir ayrımcılık yapılarak Müslümanların çocukları Tıp fakültelerine kabul edilmemektedir. Kabul edilenlerden ise birçoğu tahsilini yarıda bırakmaya zorlanmaktadır. İkinci olarak Müslümanların bilinç düzeylerinin henüz gelişmemesi ve kırsalda yaşayan anneler-babaların çocuklarının eğitim düzeylerini takip edecek nitelikte olmamasıdır.

Tablo 1'e göre en çok ayrımcılık yapılan alanlardan bir diğeri ise devlet hastaneleri olarak belirtilmiştir. Gerek anket sonuçları gerekse bölgede yapılan yüz yüze görüşmelerle devlet hastanelerinde Müslüman etnik gruplara yapılan ayrımcılıklar tespit edilmiştir. Ankete katılanlardan 918 kişi -ki geçerli oranı yüzde 62,5'tir- en çok ayrımcılık yapılan alanlardan birinin de devlet hastaneleri olduğunu ifade etmiştir. Bu oranın biraz düşük olması başta kırsalda yaşayanların ve Esmerlerin sağlık güvencelerinin bulunmamasından kaynaklandığını düşündürmektedir. Aslında yaptığımız yüz yüze görüşmelerde resmi sağlık kurumundan hizmet almak isteyen her Yörük, Esmer veya Boşnak'ın bir şekilde ayrımcılığa uğradığı tespit edilmiştir. Üç yıl boyunca hemen her bölgede yaptığımız görüşmelerde bunun yüzlerce hikâyesini üzüntüyle dinledik. Bu anlamda çoğu zaman bizden yardım istediklerine şahit olduk. Hatta 2014 yılında Üsküp'te Müslüman bir tabibin ölmesine nasıl üzüldüklerine, bundan sonra ilaçlarını yazdıracak bir doktor bulamayacakları için nasıl çaresiz kaldıklarına şahit olduk.

Tablo 8: Müslümanların En Çok Hangi Alanlarda Ayrımcılığa Uğradığını Düşünüyorsunuz? Sorusuna "Sağlıkta" Diyenlerin "Cinsiyet" Üzerine Dağılım Tablosu					
			Müslümanların en çok hangi alanlarda ayrımcılığa uğradığını düşünüyorsunuz? (Sağlıkta: Devlet Hastanelerinde)		Toplam
			Hayır	Evet	
Cinsiyet	Kadın	Tercih sayısı	228	396	624
		%	15,5%	27,0%	42,5%
	Erkek	Tercih sayısı	323	522	845
		%	22,0%	35,5%	57,5%
Toplam		Tercih sayısı	551	918	1469
		%	37,5%	62,5%	100,0%

Yukarıdaki tabloda (Tablo:8) sağlıkta ayrımcılık yapıldığını ifade edenlerin cinsiyet üzerine dağılımı görülmektedir. Buna göre kadın deneklerin yüzde 27'si (396 denek), erkek deneklerin yüzde 35,5'i (522 kişi) sağlık alanında ayrımcılık yapıldığını belirtmişlerdir. Bunun genele oranı ise yüzde 62,5'tir.

8. Her Alanda: Yukarıdaki tabloya (Tablo:1) göre Makedonya'da Müslümanlara en çok ayrımcılık yapılan alanlar belirlenirken seçeneklerden biri de "her alanda" ayrımcılığa tabi tutuldukları şeklinde idi. Buna göre 1469 kişiden 767'si yani katılımcıların yüzde 52,2'si her alanda Müslümanların ayrımcılığa uğradığını kabul etmektedir. Bu oran açık bir şekilde Makedonya'daki Müslümanların yarısından fazlasının, her alanda ayrımcılık yapıldığını düşündüğünü ortaya koymaktadır.

Tablo 9: Müslümanların En Çok Hangi Alanlarda Ayrımcılığa Uğradığını Düşünüyorsunuz? Sorusuna "Her Alanda" Diyenlerin "Cinsiyet" Üzerine Dağılım Tablosu					
			Müslümanların en çok hangi alanlarda ayrımcılığa uğradığını düşünüyorsunuz? (Her Alanda)		Toplam
			Hayır	Evet	
Cinsiyet	Kadın	Tercih sayısı	293	331	624
		%	19,9%	22,5%	42,5%
	Erkek	Tercih sayısı	409	436	845
		%	27,8%	29,7%	57,5%
Toplam		Tercih sayısı	702	767	1469
		%	47,8%	52,2%	100,0%

Ankete iştirak eden 1469 denekten 624'ü kadındır. Bunlardan 331'i (%22,5) her alanda ayrımcılık bulunduğunu belirtmiştir. 845 erkek denekten 436'sı (%29,7) da bu düşünceye katılmıştır. Buna göre 1469 denekten 767'si Makedonya'da Müslümanların her alanda ayrımcılığa uğratıldıklarını ifade etmişlerdir. Bu sayının genele oranı ise yüzde 52,2'dir. Bu durumda Makedonya vatandaşı Müslümanların yarısından fazlası hemen her alanda kendilerine ayrımcılık yapıldığını düşünmektedirler.

9. Diğer: Ankete iştirak edenlerden 41'i ise (%2,8) yukarıda sayılanlardan başka alanlarda da ayrımcılık yapıldığını ifade etmiştir.

Bütün bu veriler hem kadın hem de erkek deneklerin çoğunluğunun başta "Belediyeler, Siyaset, Eğitim, Resmi Kurumlar, Dini Konular, Devlet Destekleri" olmak üzere hemen her alanda kendilerine ayrımcılık yapıldığını ifade etmişlerdir.

Bütün bu alanlarda yapılan ayrımcılıklar aslında tüm Balkanlarda geçerli olmakla birlikte Makedonya'da her geçen gün daha da derinleşmektedir. Burada asıl sorulması gereken husus şudur: Balkanlarda devam eden siyasi istikrarsızlık acaba kimin işine gelmektedir? Mesela Makedonya'da üst üste yapılan erken seçimler sonrasında bir türlü hükümet kurulamamış, aylarca siyasi istikrarsızlık yaşanmıştır. Bu durum bazı fanatik Makedonlara bir fırsat oluşturmuş ve Makedonya meclisini basarak işgal etmeye kalkışmışlardır. Makedonya'daki kanlı iç savaşlar ve çatışmalarla dünya gündemine gelen Balkanlar, ultra etnik sorunlarını tabiri caizse "halının altına süpürmüş" gibi görünse de siyasi krizlerle sorunlarından söz ettirmeye devam ediyor. Ortadoğu'da peşi sıra yaşanan savaş ve gerginlikler nedeniyle bütün dünyanın gözü oraya çevrilmiş olsa da, siyasi istikrarsızlık ile Balkan ülkeleri de dünyada kendilerini unutturmuyor. Zira

Balkanlar siyasi istikrarsızlığa her zaman gebedir. Bu bağlamda Türkiye'nin Suriye'ye yoğunlaşmış Balkanları ihmal etme lüksü bulunmamaktadır.

Balkanlara siyasi istikrarsızlığı kimin aşladığı çok yönlü bir sorundur. Ancak siyasi sınıf ve bürokrasinin büyük ölçüde payı açıktır. Bunlar kendi çıkarları için milliyetçilik ve popülerliğe hiç çekinmeden başvurabilmektedirler. Irkçılık, Balkanların en önemli ayrılıkçı virüsü olmuştur. Ayrıca Avrupa'dan ithal edilen Balkanlaşma (Balkanizasyon)³⁴ denilen kavram, toplumda derin yaralar açmıştır. Emperyalistlerin ülkedeki etkisi, Balkanları sürekli hırpalayıp zayıf düşmesine ve istikrarsızlığa yol açmaya bağlıdır. Bu duruma dikkatleri çeken Rifat Sait, genelde Balkanların özelde Makedonya'nın siyasi istikrarsızlığının gerisindeki aktörleri ve nedenini şöyle ifade etmektedir:

"Ama asıl sorun, Balkanların sahip olduğu stratejik, lojistik ve coğrafik avantajları ile Batı'nın iştahını cezbetmesi sonucu maruz kaldığı tehlikelerdir. Başta Almanya olmak üzere AB ülkeleri, ABD, Rusya ve İngiltere, Balkanlarda güçlü ve kafa tutacak bir ülke istemez. Balkanlarda istikrarsızlık bu yüzden meydana gelir.³⁵"

Bölgeye Almanya, İngiltere, ABD, Rusya ve doğal olarak Türkiye'nin ilgisinin bulunduğunu ifade eden Rifat Sait, Makedonya'da istikrar veya sürdürülebilir barışın temini için Türkiye ve Türkiye kaynaklı kurumların rolünün, gerçekleştirdiği faaliyetlerin öneminin diğerlerinden farklı olduğunu şöyle ifade etmiştir:

"Türkiye'nin durumu, tarihi ve akrabalık bağları, inanç birliği, yakın komşuluk ve bizatihi bir Balkan ülkesi olması itibarıyla çok farklıdır. Ayrıca ilgili devletleri iyi niyetli ve kötü niyetli olarak ikiye ayırmak gerekir. Türkiye Cumhuriyeti, kurumları olan TİKA, Yunus Emre Enstitüsü, Yurtdışı Türkler Başkanlığı, THY, Anadolu Ajansı, Diyanet İşleri Başkanlığı ve tabii ki Dışişleri Bakanlığı ile ayırım yapmadan bölge insanına karşılıksız hizmet vermektedir. Diğer ülkelerde ise bencil çıkarlılık temeline dayanan emperyalist iştahlar vardır.³⁶"

SONUÇ ve ÖNERİLER

Ohri Çerçeve Anlaşması'nda Makedonya nüfusunu oluşturan etnik gruplar arasında barışı tesis edebilecek birtakım maddeler bulunmaktadır. Bu maddeler, en

³⁴ Mesela bk. Erdem Eren, *Balkanizasyon, Çözülme ve Matruska Devletler*, (Alibi Yayıncılık, 2016).

³⁵ <http://timebalkan.com/balkanlarda-devam-eden-siyasi-istikrarsizlik-kimin-isine-geliyor>.

³⁶ a.y.

azından geçici olarak barış konusundaki hukuki boşluğu doldurabilecek niteliktedir. Öncelikle bu anlaşmada yer alan maddeleri göz önünde bulundurma zorunluluğu vardır.

Makedonya'da günümüz iç siyasetinin gündemini, prensiplerini ve vizyonunu anlamak için dikkate alınması gereken en önemli metin, **Ohri Çerçeve Anlaşması**'dır. Zira Makedonya'da mevcut etnik dengeler, söz konusu anlaşma prensipleri ile kurulmuştur. 2001 yılında Makedonya'daki Arnavutların Milli Kurtuluş Ordusu (Ushtria Çlirimtare Kombetare (UÇK) ile Makedon silahlı kuvvetleri arasındaki çatışmalar, 13 Ağustos 2001'de Ohri Çerçeve Anlaşması'nın imzalanmasıyla sona ermiştir. Söz konusu anlaşma, Arnavutlar başta olmak üzere Makedonya'da yaşayan bütün azınlıkların siyasi ve hukuki statülerinin iyileştirilmesini amaçlamıştır. Anlaşmada esas olarak yerel yönetimlerin güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda nüfusu yüzde 20'nin üzerinde olması durumunda azınlık dilleri, yerel resmi dil statüsüne kavuşturulmuş, nüfusun yüzde 50'den fazla olduğu belediyelerde ise ilgili etnik gruba bayrak ve diğer etnik sembolleri kullanma izni verilmesi hükme bağlanmıştır. Ayrıca anadilde ilk, orta ve lise eğitimi verilmesi yasal güvence altına alınmıştır. Anadilde üniversite eğitimi ise sadece ülke genelinde nüfusu yüzde 20'nin üzerinde olan etnik gruplara tanınmıştır. Bütün bu hakların bir takım siyasi oyun veya kurnazlıklarla engellendiği bilinmektedir. Özellikle Türkler bu durumdan en çok etkilenen gruptur. Makedonya'da barış ve huzuru temin ve muhafaza edecek en önemli unsurun başta eğitim olmak üzere bütün vatandaşlara eşit ve adil muamele olduğu göz ardı edilmemelidir.

Bu nedenle Hristiyan Ortodoks Makedonların dışındaki diğer etnik ve dini gruplara da devlet kadrolarında daha fazla temsil hakkı verilmelidir. Nüfusa oranla devlette temsil hakkı OÇA sonrası uygulamalarda biraz iyileşme görülse bile büyük haksızlıkların yapıldığını günümüz devlet kadrolarında istihdam edilen memurların etnik kökenlerinin eşitsizliği açıkça ortaya koymaktadır. OÇA'da kabul edilen birçok hak veya kanunlar kâğıt üzerinde kalmamalıdır. Makedon yönetici ve siyasilerin Müslümanlara verilen hakları uygulamakta isteksiz davranması, etnik barışın önündeki en büyük engel olarak ortada durmaktadır. Bu yüzden OÇA, etnik gruplar arasındaki gerginlikleri bitirememiştir. Aynı okul çatısı altında ama farklı dillerde eğitim gören gençler arasında yaşanan sürtüşmeler etnik gruplar arasındaki nefretin aslında ne kadar yaygın ve derinlerde olduğunu da göstermektedir. Günümüzde hükümetteki koalisyon ortaklarından olan Arnavutlar devlet ile ilgili her sürece, atılan her adıma ortak olabilmektedir. Ancak kökeni çok eskilere dayanan

sürtüşmeler, uygulanan yanlış politikalar ve mahrumiyetler nedeniyle canlılığını korumaktadır. OÇA'da ülkenin en büyük ikinci etnik grubu olan Arnavutlara geniş haklar tanınsa da Türkler, Boşnaklar, Romanlar, Sırpalar, Torbeşler, Ulahlar ve diğer küçük etnik grupların aynı ölçüde bu haklardan yararlanamadığı yıllardır dile getirilmektedir. Nitekim devlet kademeleri, bürokrasi, ordu ve polis teşkilatlarının neredeyse tamamına yakınının kanunlara aykırı olarak Makedonlardan oluştuğu bilinmektedir. Helsinki Gözleme Komitesi'nin raporlarında da bu duruma dikkatler çekilmiştir. Rapora göre Debar'daki Adalet Bakanlığı birimlerinde çalışan 100 kişiden sadece bir tanesi Türk'tür.³⁷ Bu yüzden sorunun çözümü etnik grupların devlette temsilinin yasalarda belirtildiği gibi nüfusa oranla gerçekleşmesini sağlamakla mümkün olacaktır.

Etnik çatışmaları durdurması ve yeni bir Bosna trajedisinin yaşanmasını engellemesi bakımından da OÇA çok önemli bir anlaşmadır. Makedonya'nın siyasi yapısını ve demokratikleşme sürecini derinden etkilemiştir. Bunun yanı sıra anlaşma ile Makedonya'da multi-etnik bir toplumdaki çok etnikli bir devlete geçiş süreci başlaması hedeflenmiştir. Bu noktada yapılan birçok anayasal reformun kaynağı yine Ohri Çerçeve Anlaşması'dır. Ancak süreçler zor ilerlemektedir ve toplumsal çatışmaları durdurmak bakımından önemini kaybetmektedir. Her geçen gün anlaşma metninde yer alan hak ve hürriyetlerden Müslümanların aleyhine olacak şekilde biraz daha uzaklaşmaktadır. Anlaşmanın üzerinden 16 yıl geçmesine rağmen etnik ve dini olarak ülkedeki nüfusun iç içe geçmiş bir demografik dağılıma sahip olması sebebiyle iç savaş senaryoları yeniden konuşulur olmuştur. Bütün bunlara rağmen yönetimi elinde bulunduran Makedon tarafı, hemen her alanda Müslüman etnik grupların isteklerine kulak tıkamaktadır. Etnik ayrımcılık hemen her alanda kendini hissettirmektedir. Başta Üsküp olmak üzere hemen bütün şehir ve köylerde Hıristiyan tarafı devletin bütün imkânlarından faydalanıp hızla gelişirken, Müslümanların aynı oranda imkânlardan yararlanmasına müsaade edilmemektedir. Kiliseler devlet eliyle yapılırken aynı tutum camiler için sergilenmemekte hatta uydurma nedenlerle tarihi yapıların onarımı konusunda zorluklar çıkartılmaktadır. Eğitim, sağlık ve dini kültürel hayatta anayasal haklar engellenmekte ve Müslümanlar ciddi zorluklarla mücadele etmek zorunda bırakılmaktadırlar. Sonuç olarak Makedonya'da kalıcı etnik barışın tesisinin öncelikle, söz konusu etnik

³⁷ Rapor, 1996.

ayrımcılıkların kaldırılmasına, en azından 2001 Ohri Çerçeve Anlaşması'nda yerini alan maddelerin uygulanmasına bağlı olduğunun unutulmaması gerekmektedir. Bu bağlamda Türkiye bütün kurum ve kuruluşları ile Makedonya'nın yanında olmuş, gerçekleştirdiği proje ve faaliyetlerle toplumsal barışa büyük katkı sağlamış ve sağlamaya da devam etmektedir.

2001 yılında Ohri Çerçeve Anlaşması'nın imzalanmasından sonra anlaşmanın teoride Türklerin lehine görünmesine rağmen, uygulamalardan olumsuz yönde en çok etkilenen etnik gruplar da Esmerler, Türkbaş ve Boşnakların yanı sıra Türkler olmuştur. Bütün bunlara rağmen Türkiye'nin Makedonya'ya yönelik politikası, Makedonya'nın toplumsal iç barışının ve toprak bütünlüğünün korunması yönünde olmuştur. Makedonya Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ilanından itibaren istikrarlı bir ülke konumuna gelebilmesi için devamlı siyasi, askeri ve ekonomik destekte bulunmuş ve her alanda sıkı ilişkiler kurmuştur.

Bu çerçevede Türkiye, Balkanlarda kamu diplomasisi kurumları olarak Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü, TRT, Anadolu Ajansı (AA); kültürel diplomasi olarak Yunus Emre Enstitüsü (YEE), dış yardım diplomasisi olarak Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), dini diplomasi olarak Diyanet Teşkilatı (DİB), diaspora diplomasisi olarak Yurt Dışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı (YTB), eğitim alanında Milli Eğitim Vakfı (MEV) ve Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) gibi yumuşak güç araçlarını devreye sokmuştur.³⁸ Bunların yanında kamu diplomasisi çerçevesinde STK'ların da toplumlararası kültürel ilişkileri artırmaya yönelik faaliyetleri eklenebilir. Yine sağlık, eğitim, tarım ve turizm alanında ikili koordinasyon ve anlaşmalara hız verilmiştir. Bu nedenle Türkiye'nin Balkan politikasına yeni kurum, araç ve mekanizmalar eklemesiyle önceki dönemlerden çok farklı ve özgün bir dış diplomasi tarzı izlediği rahatça söylenebilir. Bu nedenle Türkiye, 2000 yılından bu yana Balkanlarda aktif diplomasi izleme yöntemini seçmiştir. Bu durumda olumlu anlamda en çok yararlanan Balkan ülkesinin Makedonya olduğu belirtilmelidir. Türkiye şimdiye kadar hiçbir ayırım yapmadan ve ihtiyaca göre Makedonya'da yüzlerce proje ve faaliyet gerçekleştirmiştir. Toplumdaki sorunlara çözüm üretmek

³⁸ Mesela bk. Muharrem Ekşi, "AK Parti Döneminde Türkiye'nin Balkanlarda Kamu-Kültürel Diplomasi Aracılığıyla Toplumsal-Kültürel Etkinliğini Artırma Politikası", *Bildiriler Kitabı*, (edit. Hasan Kara), I. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi, (Denizli: 2015), 716-730.

suretiyle sosyal barışa ve kültürel hayata büyük katkı sağlamıştır. Türkiye pozitif tutum ve faaliyetleri ile kısa sürede Makedonya halkının özellikle de Müslümanların güvenini kazanarak etnik ayrımcılık uygulamalarını engellemeye çalışmış ve kalıcı barışın tesisinde önemli bir rol üstlenmiştir.

KAYNAKÇA

- Ağanoğlu, H. Yıldırım, *Yücel Teşkilatı*, Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul 2012.
- Akman, Halil, *Paylaşılamayan Balkanlar*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Artuç, İbrahim, *Balkan Savaşı*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1988.
- Aslantaş, Selim, *Osmanlı'da Sırp İsyanları, 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- Bağcı, Hüseyin, *Güvenlik Politikaları ve Risk Analizi Çerçevesinde Balkanlar*, Dış Politika Enstitüsü, Ankara 1998.
- Bahadır, Gürbüz, *Batı'dan Doğu'ya Uzanan Çizgide Balkanlar ve Türkler*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Ağustos, Konya 2002.
- Bayraktar, Kaya, "Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)", *bilig*, Bahar 2014/Sayı 69, s. 1-28.
- Bora, Tanıl, *Yugoslavya, Milliyetçiliğin Provokasyonu*, Birikim Yayınları, İstanbul 1995.
- Brown, Keith, *The Past in Question The Modern Macedonia and the Uncertainties of Nation*, Princeton University Press, New Jersey 2003.
- Bumçi, Aldo, *Macedonia and the Albanians: The Confines of Ethnic Politics*, Albanian Institute for International Studies, 2001.
- Büyük, Hamdi Fırat, "Ohri Çerçeve Anlaşması'nın 15. Yılı: Makedonya'da "Barış", <http://www.usak.org.tr>.
- Carter, Judy, George Irani, Vamik D. Volkan, *Regional and Ethnic Conflicts: Perspectives from the Front Lines*, Routledge 2015.
- Castellan, G., *Balkanların Tarihi*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995.
- Çavuşoğlu, Halim, "Yugoslavya-Makedonya Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri", *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar, sy. 41, Ankara, 2007, s. 123-154.
- Dalkılıç, Mehmet-R. Biçer, *Balkanların Geleceği Açısından Makedonya'da Etnik Barış ve Dini Aşırı Gruplar*. Proje, İstanbul Üniversitesi BAP Birimi, 2016.
- Ekşi, Muharrem, "AK Parti Döneminde Türkiye'nin Balkanlarda Kamu-Kültürel Diplomasi Aracılığıyla toplumsal-Kültürel Etkinliğini Artırma Politikası",

- Bildiriler Kitabı, (edit. Hasan Kara), I. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi, Denizli 2015, s. 716-730.
- Emin, Nedim, "Makedonya Siyasetini Anlama Kılavuzu", *SETA: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı*, (<http://www.yenibalkan.com>)
- Eren, Erdem, *Balkanizasyon, Çözülme ve Matruska Devletler*, Alibi Yayıncılık, 2016.
- Gökdağ, Bilgehan A. "Balkanlar: Etnik Karmaşanın Dilsel Boyutları", *Karadeniz Araştırmaları*, Ankara, 2012, Kış, sy. 32, s.1-27.
- Gülboy, Gül Pınar Erkem, "Makedonya'da Arnavut-Makedon Çatışması Ve Ohrid Anlaşması", *Türkiye-Makedonya İlişkileri*, (edit. Okay,A.- Babalı,T.), Doğu Kitabevi, İstanbul 2012, s. 101-116.
- Hacısalihoğlu, Mehmet, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.
- <http://timebalkan.com/balkanlarda-devam-eden-siyasi-istikrarsizlik-kimin-isine-geliyor>
- Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi*, c. 1, Küre Yayınları, İstanbul 2006.
- Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi*, c. 2, Küre Yayınları, İstanbul 2006.
- Kenar, Nesrin, *Yugoslavya Sorununun Ulusal ve Uluslararası Boyutu*, Palme Yayını, Ankara 2005.
- Kodal, Tahir, "Makedonya'nın Bağımsızlığını Kazanması Ve Türkiye", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Journal Of Modern Turkish History Studies, XIV/29 (2014-Güz/Autumn), s. 377-396.
- Kurt, Halil, "Balkan Ülkelerinde Nüfusun Etnik ve Dini Yapısı", *Uluslararası Balkan Sempozyumu*, İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2015, ss. 492-516.
- Kurt, Halil, "Balkan Ülkelerinin Demografik Yapısı", *Yeni Türkiye Dergisi*, Rumeli Balkanlar Özel Sayısı, cilt 1, sayı 66, Mart-Haziran 2015, s. 972.
- Kut, Şule, *Balkanlar'da Kimlik ve Egemenlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- Kutlay, Muzaffer, "Makedonya: Bir Ülkenin Varlık Mücadelesi", <http://www.ekoavrasya.net>
- Kutlu, Sacit, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- Lacoste, Yves, *Büyük Oyunu Anlamak, Jeopolitik: Bugünün Uzun Tarihi*, NTV Yayınları, İstanbul 2008.

- Mandacı, Nazif *Makedonya Cumhuriyeti'nde Arnavut-Makedonya etnik çatışması ve Ohri süreci*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara 2003.
- Manol, Pandevski, *Macedonia and Macedonians in thme Eastern Crisis*, Macedonian Deview Editions, Skopje 1978.
- Nayçevska, M.-Todorovski, S., *Etnik Mensubiyet Esası Üzere Ayrımcılığın Kaldırılması, El Kitabı*. Makedonya Açık Toplum-Makedonya Enstitüsü Vakfı Etniler Arası Diyalog ve Topluluğun Gelişmesi- Ortak Değerleri Destekleyen Vatandaş Birliği, (ATEVM) Skopje: Republika Makedonija 2009.
- Nuredin, Abdülmecit, *Osmanlı Sonrası Makedonya*, MATUSTEB Yayınları, Üsküp 2008.
- Ohri Çerçeve Anlaşması (OÇA), *Anadolu Kalkınma Vakfının Katkılarıyla, Eğitim Kültür Ekoloji ve Dayanışma Derneği-Millennium*, İlko Basımevi, Eylül, Gostivar 2001.
- Oran, Baskın, *Türk Dış Politikası*, c. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Oran, Baskın, *Türk Dış Politikası*, c. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Perry, Duncan M., "Destiny on Hold: Macedonia and the Dangers of Ethnic Discord," *Current History*, 97:6, 17, 1998.
- Perry, Duncan M., *The Politics of Terror: The Macedonian Leberation Movements 1893-1903*, London University Press, Duke 1995.
- Petroska, Violeta -Beska, Mirjana Najčevska, *Macedonia: Understanding History, Preventing Future Conflict*, United States Institute of Peace, Purdue University 2004.
- Popova, Katerina ve Marko Hajdinjak, "Forced ethnic migrations on the Balkans: consequences and rebuilding of societies", *International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations*, Sofia, Bulgaria 2006.
- Poulton, Hugh, *Who Are The Macedonians?*, Hurst&Company, London 1989.
- Progonati, Erjada, "Etnik Arnavutların Arnavutluk Dış Politikasında Etkisi", *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar, sy. 37, Ankara 2013, s. 159-182.
- Rahman, Reyhan, *Makedonya'da Türk Azınlık ve Makedonya-Türkiye ilişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2012.

Ramet, Sabrina P., *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, Nationalism and Federalism in Yugoslavia*, 1962 Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962-oslavia, 1962-1991, Indiana University Press, Bloomington 1992.

Rapor, *A Threat to "Stability", Human Rights Violations in Macedonia*, Human Rights Watmhc7 Helsinki1996.

Rapor, *İnsan Hakları Gündemi Derneği, Kriz Bölgelerinde İnsan Hakları Sorunları* (Bosna/Hersek-Kosova-Makedonya), Ankara: İHGD/Kamusal Açıklama/TR-001/2007.

Samar, Kamuran, "Makedonya'da Etnik Çatışma Kaygısı", <http://tr.euronews.com>

Şabani, Güner, *2001 Makedonya Etnik Çatışması Ve Çözümü: Çerçeve Anlaşmasına Giden Süreç*, Tez, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2007.

Turan, Ömer, "Makedonya'da Türk Varlığı Ve Kültürü", *bilig-3/Güz'96*, s. 21-32.

Turna, Mehmet, "Makedonya Türkiye İlişkileri ve Makedonya'nın Geleceğine Bakış", *Avrasya Dosyası*, 1996, c. 3, sy. 3, Sonbahar, s. 69-86.

Wachtel, Andrew Baruch, *Dünya Tarihinde Balkanlar*, Doğan Kitap, İstanbul 2009.

Dalkılıç, Mehmet. "Ohri Çerçeve Anlaşması Sonrası Makedonya'da Etnik Ayrımcılık ve Kalıcı Barışın Tesisinde Türkiye'nin Rolü". *RTEÜİFD* 6 (12): 97-128.

